

ŽIDIA

Etnonym a jazyk

Slovo Žid (nemecké *der Jude*) je odvodené od biblického mena Júda. Júda bol synom starozákonného Jákoba. Jákob, nazývaný aj Izrael, mal 12 synov, ktorí sa stali zakladateľmi dvanástich izraelských či hebrejských kmeňov. Po ich zjednotení v 10. storočí pred našim letopočtom vznikol štátny útvar, ktorý sa neskôr rozpadol na dve kráľovstvá – Izrael a Judsko. Aj slovo Hebrej (rusky Jevrej) pochádza z Biblie, kde sa tak nazýva jeden z Abrahámových predkov.

V slove *žid* sú obsiahnuté dva základné významy. V jednom prípade sú takto označovaní príslušníci judaizmu, čiže židovského náboženstva – *židia*. V druhom zase potomkovia starovekého národa, žijúceho na území biblického Izraela a Júdska – *Židia*.

Pôvodným jazykom židovského národa bola *hebrejčina*, ktorá patrí do rodiny semitských jazykov. V tomto jazyku bola napísaná aj Hebrejská biblia, nazývaná aj Tanach. Po dobytí Jeruzalema Rimanmi a po následnom vyhnaní Židov z ich krajiny (63 n. l.), vznikla v ich živote nová jazyková situácia. Najneskôr od 3. storočia po Kristovi až do konca 19. storočia, Židia používali dva jazyky, každý s odlišnou funkciou. *Hebrejčina* sa prestala používať ako živý hovorový jazyk. Využívala predovšetkým ako bohoslužobný a písomný či literárny jazyk. Udržovala sa hlavne ako jazyk náboženstva a modlitby, teológie, morálky, mystiky, filozofie, práva a vedy. Slúžila na zachytenie výsledkov židovského myslenia, intelektuálnych a duchovných aktivít, ktoré prehľbovali poznanie náboženských prameňov a ich výklad. Prevažná časť tvorby v hebrejčine sa zaraďuje k rabínskej literatúre, preto sa hebrejčina zvykne označovať aj ako *posvätný jazyk*. Popri hebrejčine s prevažne písomnou funkciou, tým druhým jazykom s prevažne hovorovou funkciou, boli jazyky, ktoré si Židia vytvorili počas ich života v Diaspóre. Židia rozptýlení na európskom kontinente sa rozčlenili na dve skupiny. Jednou boli *Sefardi*, usadení hlavne v Španielsku a Portugalsku, od 15.–16. storočia aj v krajinách Balkánskeho polostrova. Ich hovorovým jazykom sa stal jazyk nazývaný *ladino* alebo *džudezmo*. Druhou skupinou boli *Aškenáziovia*, do ktorej patrili Židia usadení v krajinách strednej a východnej Európy. Ich hovorovým jazykom sa stal *jidiš*, ktorý sa sformoval z jazykových prvkov hebrejčiny, stredovekej nemčiny a slovanských jazykov. Hranica medzi východnými a západnými variantami jidišu prechádzala územím stredného Slovenska. Na západnom Slovensku sa udomácnili nárečia nazývané *jidiš tajč* (Jidisch Deutsch) a na východnom Slovensku nárečia *haličsko-poľského jidiša*. Od prelomu 18. a 19.

storočia, vplyvom osvietenských ideí a reforiem, vo vnútri aškenázskeho a aj uhorského židovstva sa presadila orientácia na nemeckú kultúru, takže namiesto jidišu sa začala používať nemčina. Po rakúsko-uhorskom vyrovnaní (1867), vplyvom národnej ideológie Maďarov, sa v prevažnej časti uhorského židovstva presadil proces hungarizácie a používanie maďarčiny ako hovorového aj písomného jazyka. Na území Slovenska určitá časť Židov si osvojila aj regionálne podoby hovorovej slovenčiny (LEVI 2002:386, FRANEK 1991:9, JELINEK 1993:260).

Historický vývin Židov na Slovensku

Do priestranstva strednej Európy začali Židia prichádzať už v prvých storočiach nášho letopočtu. Hlavne v spojitosti s rímskymi légiami, ktoré ich využívali jednak ako otrokov dovážaných z dobytého Judska, ale aj ako dodávateľov rôznych tovarov pre tunajšie rímske stanice a ich posádky. Z tohto obdobia sa s územím Slovenska spája nález dvoch sedemramenných svietnikov (menora), vykopaných v Levároch na Záhorí spolu aj s ďalšími predmetmi rímskej proveniencie (BÁRKÁNY–DOJČ 1991:13). Potom nasleduje dlhé obdobie bez akýchkoľvek informácií o Židoch na našom území. Najstaršie písomné zmienky o nich pochádzajú až z 11.–12. storočia. Sú to predovšetkým rôzne nariadenia, ktorými uhorskí panovníci vymedzujú práva a povinnosti Židov v tejto krajine. Hovorí sa v nich o obchodovaní s otrokmi, o zákaze vlastníť pôdu, ženiť sa s kresťankami, obchodovať v dňoch kresťanských sviatkov, ako aj o určitých výsadách a kráľovskej ochrane, za čo boli Židom vyrubované vysoké dane. Z najstarších písomných správ sa dozvedáme, že už od 11.–12. storočia boli Židia usadení v Bratislave, Trnave, Nitre, Skalici, ako aj v niektorých dedinských sídlach. V Zoborskej listine z roku 1113 sa pri ohraničovaní majetku Zoborského kláštora na území neďalekých Pároviec spomína *Mons Judeorum* (Židovský vrch), na ktorom bol pravdepodobne židovský cintorín. V privilegii mesta Nitry z roku 1248 sú Párovce označené ako *Castrum Judeorum*, čiže ako opevnená židovská osada. Nemenej významná je aj správa židovského vzdelanca Isaga b. Moše z 12. storočia, ktorý vo svojom cestopise o Uhorsku uvádza aj židovskú osadu *Ireg* (dnes Jarok neďaleko Nitry). Spomína tu spor dvoch Židov o kúpenú otrokyňu, ktorá ukradla peniaze a ušla. Keď sa vrátila späť, v Jarku ju chytili iní dvaja Židia a znova ju predali (KUČERA 1974, HORVÁTH 1995, SEGEŠ 2005, MLYNÁRIK 2005).

Pri usadzovaní Židov na území Slovenska významnú úlohu zohrávala ústretová židovská politika uhorských panovníkov. Keďže v krajinách západnej Európy sa križiackymi

výpravami v 11.–12. storočí odštartoval nezmieriteľný kresťansko-židovský antagonizmus, nelútostné prenasledovanie a vyhánanie Židov, priaznivejšie podmienky v Uhorsku sa stali pre nich vítaným útočiskom. Na územie Slovenska prichádzali židovskí utečenci hlavne z Nemecka, Rakúska, Čiech a Moravy. V období 13.–15. storočia sa usadzovali predovšetkým v oblasti západného Slovenska – Bratislava, Devín, Stupava, Senica, Šaštín, Skalica, Rača, Svätý Jur, Pezinok, Trnava, Hlohovec, Vrbové, Nové Mesto nad Váhom, Ilava, Trenčín, Galanta, Komárno, Štúrovo, Nitra, Topoľčany. V tomto období Židmi takmer nedotknuté zostávalo stredné Slovensko, čo súviselo so zákazom usadzovať sa Židom v banských mestách. Na východnom Slovensku sa v období stredoveku Židia usadili predovšetkým v jeho najvýznamnejšom centre v Košiciach (CHORVÁTHOVÁ 1993, BÁRKÁNY–DOJČ 1991, OKROY 2005).

Napriek relatívne priaznivejším podmienkam života Židov v Uhorsku, ani táto krajina sa nemohla vyhnúť tlakom, ktoré prichádzali zo západnej Európy. Vtedajšia európska spoločnosť vnímala križiacke výpravy z 11.–12. storočia nasmerované na nepriateľov kresťanstva, ako dôkaz vlastnej náboženskej identity. S ňou bola bezprostredne spätá aj otázka miesta Židov vo formujúcom sa kresťanskom svete. Hospodársky rozvoj európskych krajín v 12.–13. storočí bol sprevádzaný dopytom po pôžičkách. Židia disponovali dostatkom peňazí pre takéto účely a nebolo to v rozpore ani s ich vierou, ako napr. u kresťanov. Cirkev sa však musela rozhodnúť, či požičiavanie peňazí na úrok má Židom povoliť alebo zakázať. Politika Cirkvi a vtedajších panovníkov sa pragmaticky priklonila k zotročeniu Židov požičiavaním peňazí na úrok. Odvrátenou stranou a dôsledkom tejto politiky bol zrod antisemitizmu. Ten vyústil do záveru, že Židia sa snažia všetkými prostriedkami škodiť tým, v prostredí koho žijú, pričom judaizmus a ich kultúrne tradície ich v tomto úsilí duchovne povzbudzujú. V týchto skutočnostiach treba hľadať motívy, ktoré vyústili do nariadenia povinnosti Židov nosiť zvláštny odev alebo iné rozlišovacie označenia. Zároveň nám pomáhajú pochopiť aj okolnosti, ktoré súvisia s obviňovaním Židov z rituálnej vraždy, ako aj z najťažšieho zločinu, z ukrižovania Ježiša Krista, čiže z bohovraždy (COFF–SCHMITT 2002:904).

Za vlády Belu IV. bola na pápežov nátlak aj v Uhorsku nariadená Židom povinnosť nosiť kus červenej látky na vrchnej časti odevu. V Bratislave slúžil na takéto označovanie špeciálny židovský plášť s kuklou. Hovorí o tom správa z roku 1511, podľa ktorej židovský lekár Zachariáš bol zbavený potupnej povinnosti nosiť židovský plášť, aby mohol ľahšie navštevovať a bezpečnejšie ošetrovať chorých. O nerovnoprávnom postavení Židov, ako príslušníkov neprijateľného a trpeného vierovyznania, svedčí aj pokorujúca *židovská*

prísaha, ktorú v sporoch s kresťanmi Židia museli skladat', aby preukázali svoju nevinu. Takáto prísaha je zaznamenaná v Žilinskej mestskej knihe najprv v nemčine (1378), neskôr aj v slovenčine (1473). O jej všeobecnom uplatňovaní svedčí, že ju Štefan Verbóczy zahrnul do svojej zbierky stredovekého práva *Tripartitum* (1514). Židia pri tejto prísahe museli byť oblečení v židovskom kabátci alebo plášti, mať na hlave židovský klobúk, byť obrátení k slnku, naboso stáť na stolčeku a s rukou položenou na Tóre, mali odriekať predpísaný text (SEGEŠ 1995:34).

Židia boli obviňovaní nielen z nenávisti voči kresťanom, ale aj z toho, že od zlodejov kupujú ukradnuté bohoslužobné predmety (hostie), aby ich mohli rituálnym spôsobom prebodať, drviť či inak zneuct'ovať a znesväcovať. Aj na Slovensku dochádzalo k častým obvineniam z rituálnej vraždy. Ich podstata spočívala v povere, že Židia na prípravu *macesov* (obradová cestovina) k najväčšiemu židovskému sviatku (Pesach), alebo na vysväcovanie židovských kostolov (synagóga), potrebujú krv nevinných kresťanských obetí, najčastejšie detí. Takéto vykonštruované obvinenia často vyúsťovali aj do rôznych výtržností a fyzických útokov proti židovskému obyvateľstvu. K najznámejším prejavom násillia, teroru a protižidovských *pogromov* patria udalosti, ku ktorým došlo v Trnave (1494), Pezinku (1529) a v Okrucanoch (1764) v Šarišskej stolici. O tom, čo sa stalo v Trnave, zachovalo sa svedectvo kresťanského kronikára Bonfiniusa a židovského elegistu Jošua ben Chaima. Podnetom k dráme a tragédii, ktorú opísali, bolo, že v roku 1494 sa v Trnave stratilo kresťanské dieťa. „Nakoľko dlho hľadané dieťa sa nikde nenašlo a bolo dokázané, že predchádzajúci deň bolo dieťa v židovskej ulici, právom bola podaná žaloba proti Židom. Hajdúsi, ktorých poslali do ich príbytkov, našli stopy po čerstvej krvi a zatkli majiteľa domu aj s celou rodinou. Výsluchu podrobené ženy zo strachu pred mučením priznali sa k hroznému zločinu. Na základe ich priznania boli usvedčení aj ostatní a na rozkaz palatína a mestského prefekta na veľkej hranici upálení a mnohí, ktorých vina bola menšia, odsúdení na veľké peňažité tresty“. Kresťanský cítiaci kronikár podrobne popísal výsluchy, zopakoval, čo pri mučení vypovedali starci a stareny, ako aj všetky výmysly a nezmysly, ktoré v stredoveku kolovali v súvislosti s rituálnymi vraždami, o krvi na macesy, o krvi na nápoj lásky a ďalšie. Smútočná, po hebrejsky písaná elégia upresňuje, že 22. augusta 1494 upálili v Trnave 14 Židov. Prvý, ktorého vytiahli na škripec, bol nejaký levita, po ňom prišli na rad dvaja koheni – starci Abrahám a Júda. Obidvaja podstúpili martýrsku smrť, pričom na horiacej hranici odriekali vrúcne modlitby. Jeden z nich odriekal: „Aj za toto všetko nech je pochválené, posvätené, uctené a blahoslavené meno kráľa kráľov“. Druhý starec zomieral so

slovami: „Vo svojej úzkosti Ťa volám, Hospodine!“ V jednej zo 45 strof vyslovil elegista aj *cherem*, čiže kliatbu nad Trnavou (BÁRKÁNY–DOJČ 1991:121–122).

Po bitke pri Moháči (1526) a po nástupe Habsburgovcov na panovnícky dvor, postavenie Slovenska v Uhorsku sa viditeľne zhoršilo. Na území Slovenska sa počet Židov výrazne znížil. Súviselo to s protižidovskými náladami a výtržnosťami, ako aj s násilným vyhánaním Židov z mnohých mestečiek a miest. Príslušníci zavraždených, rozhorčených a zdecimovaných židovských komunít sa rozprchli a hľadali útočisko v priaznivejších podmienkach mimo Slovenska.

Nový príliv Židov na územie Slovenska nastal v polovici 17. storočia. V početnejších skupinách začali prúdiť židovskí utečenci zo susednej Moravy, kde sa ich situácia v dôsledku diskriminačných opatrení stávala neznesiteľnou. Preto sa sťahovali na blízke západné Slovensko, kde sa usadzovali hlavne v Bratislavskej, Trenčianskej a Nitrianskej stolici. Po Bratislave druhým najvýznamnejším strediskom Židov v tejto oblasti sa stalo Nové mesto nad Váhom. Pre túto etapu je príznačné, že Židia sa okrem väčších miest začali usadzovať aj v malých vidieckych mestečkách a v dedinských sídlach. Zákaz usadzovať sa Židom v bankských mestách aj naďalej pretrvával. V tomto období sa sformovali viaceré židovské komunity v stredoslovenských mestách Liptovský Svätý Mikuláš, Dolný Kubín, Fiľakovo a ďalšie. Do tohto obdobia spadá aj intenzívne osídľovanie Židov vo východoslovenských regiónoch. Najpočetnejšie skupiny prichádzali z poľskej oblasti Halič, ako aj zo zakarpatského Podolia a Volyne. Ich prúdy na východné, čiastočne aj na stredné Slovensko, zosilneli po roku 1772, keď sa v dôsledku prvého delenia Poľska stala jeho haličská oblasť súčasťou habsburskej monarchie. Keďže prevažná časť haličských Židov sa na územie Slovenska dostávala prechodmi cez rieku Poprad a Dunajec, prezývali ich *Wasserpoláci*. V priebehu 19. storočia sa Židia usadili v takmer všetkých mestách a v početných dedinách východného Slovenska. Ich najvýznamnejšie strediská sa sformovali v Košiciach, Prešove a Bardejove. S príchodom haličských Židov sa na východnom Slovensku udomácnil aj *chásidizmus*, ktorým sa obohatil a ozvláštnil nábožensko-kultúrny profil východoslovenského židovstva (HORVÁTH 1995, JELINEK 1993, KATUŠČÁKOVÁ 2005).

Do polovice 18. storočia bol život Židov v európskych krajinách poznačený prísnu segregáciou. V dôsledku protižidovského zákonodarstva stáli na okraji spoločnosti, často v priamom ohrození majetku aj života. Majoritná spoločnosť ich vnímala ako cudzí a nepriateľský element. Všade, kde sa skoncentrovali ako početnejšia skupina, boli sústredení v osobitných židovských uliciach alebo mestských štvrtiach. V takýchto sídelne dištancovaných a spoločensky nevraživých podmienkach sa židovské komunity uzatvárali do

seba, pričom sa úzkostlivo pridržiavali svojich náboženských tradícií a z nich odvodeného spôsobu života. Takže nielen ich náboženský, ale aj každodenný rodinný a pospolitý život sa odvíjal oddelene od majoritnej, čiže kresťanskej spoločnosti. Avšak od polovice 18. storočia začalo sa v prostredí západoeurópskych Židov prejavovať aj úsilie opustiť svoju hebrejskú, výrazne orientálnu kultúru, alebo ju aspoň prispôbiť vtedajším kultúrnym modelom a trendom európskej spoločnosti. Takéto snahy vychádzali z ideí osvietenstva, z jeho židovskej odnože, ktorá sa sformovala v Nemecku pod názvom *Haskala*. Jeho protagonistom bol Moses Mendelssohn (1729–1786), ktorého reformný program vychádzal z princípu „byť Židom vo svojej domácnosti a Európanom v spoločnosti“. Tým bol motivovaný aj jeho počín preložiť Tóru z hebrejčiny do nemčiny. S tým potom súviseli aj ďalšie kroky reformátorov, ktorých zámerom bolo prispôbiť obrady v židovských synagógach kresťanskému úzu. Požiadavka dodržiavania halachických noriem v podobe 613 príkazov a zákazov (*micva*), bola sprevádzaná narastajúcimi komplikáciami a prekážkami. Navyše, aj možnosti spoločenského vzostupu príslušníkov židovských komunít sa zúžili za únosnú mieru. Za takýchto okolností bolo prirodzené, že moderne a pragmaticky zmýšľajúci Židia sa rozhodli zriecť sa svojho ťaživého kultúrneho dedičstva (DROZDÍKOVÁ 1993:50, SALNER 2001:210).

V Uhorsku sa pre osvietenské ideové prúdy a reformy otvoril priestor po prijatí Tolerančného patentu Jozefa II. (1782). Hlavne však zavedením ďalších a účinnejších legislatívnych noriem (1840, 1867, 1895), ktorými bola Židom v Uhorsku priznaná úplná rovnoprávnosť s ostatnými občanmi štátu. Tým sa uvoľnila obruč dovtedajšej sídliskovej a spoločenskej segregácie Židov, takže už mohli opustiť židovské ulice a usídlit' sa v ktorejkoľvek časti mesta, vrátane jeho hlavného námestia. Otvorili sa pre nich aj možnosti uplatnenia v podnikateľskej sfére a v slobodných povolaniach. Začleňovanie sa Židov do meštianskych vrstiev im zároveň kliesnilo cestu aj k integračným procesom a ku kultúrnemu vyrovnávaniu s majoritnou spoločnosťou (SALNER 2000:54).

Legislatívne zabezpečené náboženské a občianske právo otvárali priestor nielen pre reformné programy a transformačné procesy, ale aj pre vnútornú polarizáciu a diferenciáciu židovstva v Uhorsku. O jeho stave a podobách azda najvýstižnejšiu predstavu sprostredkujú výsledky celouhorského židovského kongresu, ktorý sa uskutočnil 14. decembra 1868 v Pešti. Po tomto kongrese sa uhorské židovstvo rozštiepilo na dva prúdy. Reformný, označovaný ako *neologický* a konzervatívny, označovaný ako *ortodoxný*. Obidva prúdy boli uznané aj zákonom, v zmysle ktorých organizačným a ideovým centrom neológov sa stala Budapešť, strediskom ortodoxného smeru zasa Bratislava. Tým nastala v Uhorsku zvláštna situácia,

ktorá sa prejavovala v tom, že v takmer všetkých mestách s početnejšími židovskými komunitami sa vytvorili organizačné platformy pre ortodoxnú aj pre reformnú orientáciu. Na území Slovenska asi dve tretiny organizačných jednotiek/náboženských obcí a tri štvrtiny židovského obyvateľstva sa priklonili k ortodoxnému smeru (MEŠŤAN 1993:11). Rozdiel medzi ortodoxným a reformovaným židovstvom spočíval v odlišnom, do veľkej miery aj protichodnom chápaní úlohy a podôb náboženských praktík. Liberálne zmýšľajúci Židia reformného smeru boli naklonení osvietenským tendenciám. Ich programom bolo prispôbiť osvietenské myslenie potrebám judaizmu a taktiež aj spôsob života modernej dobe. Reformní rabíni si často dopĺňali svoje vzdelanie aj na rôznych európskych univerzitách. Reformné a transformačné trendy sa dotýkali nielen teologickej, ale aj formálnej stránky judaizmu. V neologických synagógach sa rabíni prihovárali vo svojich kázňach v jazyku, ktorý bol poslucháčom najlepšie zrozumiteľný (nemčina a maďarčina). Namiesto oddeleného sedenia mužov a žien, zaviedli ich spoločné sedenie. V záujme estetického umocnenia náboženských obradov začali používať organovú hudbu a zborový spev. Rabíni a kantori sa k obradom ustrojili do odevu, ktorého predlohou bol odev luteránskych duchovných. U neológov sa začalo benevolentnejšie pristupovať aj k prísnemu dodržiavaniu stravovacích predpisov, predpisov o sobote, ako aj k dodržiavaniu ďalších halachických príkazov a zákazov. Takýto liberalizmus a novoty neológov boli pre ortodoxné židovstvo naprosto neprijateľné. Ortodoxní rabíni vykonávali obrady v hebrejčine, muži a ženy sedávali oddelenie, pričom stúpenci tohto smeru sa dôsledne pridržovali starých židovských tradícií nielen v náboženskom, ale aj v praktickom každodennom živote. Najhorlivejším odporcom nových náboženských a spoločenských prúdov bola židovská komunita v Bratislave. Napriek tomu, že prítomnosť neológov sa tu datuje od roku 1872, väčšina bratislavských Židov zostávala verná ortodoxným princípom. Zaiste sa na tom podieľala výnimočná tradícia tunajších ortodoxných rabínov a rabínskych učilíšť, čerpajúcich z duchovného odkazu Moše Schreibera-Chatama Sofera (1762–1639), najuznávanejšej autority ortodoxného židovstva nielen v uhorských, ale aj celoeurópskych reláciách (FRANEK 1991:21, MEŠŤAN 1993:9).

Významným medzníkom vo vývine uhorského židovstva sa stala prvá svetová vojna a s ňou spätý rozpad Rakúsko-Uhorska. Dovtedy takmer miliónové spoločenstvo uhorských Židov sa rozpadlo a začlenilo do viacerých nástupníckych štátov. Tradičné súžitie a väzby s organizačnými centrami v Budapešti a v Bratislave, boli prerušené. Vznikom Československa sa Židia na Slovensku ocitli v novej konštelácii jednak so Židmi v Čechách a so Židmi na Podkarpatskej Rusi. Každá z týchto troch hlavných zložiek nového celku sa výrazne odlišovala mierou religiozity, sociálnym rozvrstvením, hospodárskou orientáciou,

kultúrnymi tradíciami, spôsobom života aj mentalitou. Židovské komunity v českých zemiach sa vyznačovali liberálnym postojom k náboženským a kultúrnym tradíciám, pokročilejším štádiom akulturácie, asimilácie a integrácie s obklopujúcim českým prostredím. Naproti tomu slovenské židovstvo ako celok si prinieslo do nového štátu z väčšej časti ponemčených a pomadžarčených Židov. Na Slovensku a Podkarpatskej Rusi sa Židia húževnato pridržovali ortodoxných náboženských a kultúrnych tradícií, s čím súvisela aj vyššia miera ich sociálnej uzavretosti. Za takejto zložitej situácie dosiahli Židia v Československu významnú, dovtedy nepoznanú politickú vymoženosť. Okrem občianskej a náboženskej rovnoprávnosti dostalo sa im aj národnostného uznania. Ústava ČSR im umožňovala prihlásiť sa k židovskej národnosti bez ohľadu na ich náboženskú a jazykovú príslušnosť. Pre rozmáhajúce sa nacionalistické hnutie (sionizmus), to bola významná vzpruha, o čom svedčí, že pri sčítaní ľudu v ČSR v roku 1921 sa spomedzi obyvateľov židovského pôvodu 54 % prihlásilo k židovskej národnosti. V tom roku žilo na území Slovenska 136.000 osôb židovskej viery. Z nich sa k židovskej národnosti prihlásilo 70.000, k slovenskej 22.000, ostatní sa hlásili k maďarskej, nemeckej, rusínskej a poľskej národnosti. Slovenské židovstvo si aj naďalej uchovávalo prevažne dedinský a malomestský charakter. Najvyššia koncentrácia Židov bola v Bratislave (15.500) a v Košiciach (11.500). Vnútorý život slovenských Židov osciloval medzi ortodoxným, chasidským, reformným a sionistickým smerom. Výrazne sa začali posilňovať pozície náboženského neologizmu a národotvorného sionizmu (MLYNÁRIK 2005:73, KAMENEC 1992:27, MEŠŤAN 1993:12).

S udalosťami druhej svetovej vojny, hlavne s agresívnou politikou nacistického Nemecka, sa spájalo aj „riešenie židovskej otázky“. Po rozbití Československej republiky a vzniku Slovenskej republiky (1939–1945), na jej území žilo okolo 90.000 Židov. Po vydaní protizidovských zákonov, hlavne židovského kódexu (1941), sa postavenie Židov začalo rapídne zhoršovať. Židia v zmysle definície tohto pojmu, najprv na náboženskom a potom aj na rasovom princípe, boli vystavení brutálnemu antisemitizmu. Zbavení boli základných občianskych práv, museli nosiť označenie šesťcípou žltou hviezdou, ich podniky, obchody, pozemky a budovy boli arizované/vyvlastnené v prospech slovenských a nemeckých záujemcov, do koncentračných táborov bolo násilne zavlečených a vyvraždených okolo 80–90 % slovenských židov. Holokaust takmer zlikvidoval židovskú komunitu na Slovensku, čím drasticky narušil demografický a etnický profil tejto krajiny (LIPTÁK 1998:215).

Bilancia holokaustu bola aj na Slovensku otrasná. Oproti medzivojnovému obdobiu, keď tu žilo 135–140 tisíc Židov, holokaust priniesol nielen fyzickú decimáciu židovského obyvateľstva, ale aj prenutie kontinuity ich kultúrnych tradícií, spôsobu života a hodnotových

orientácií. Tí, ktorí prežili holokaust, prípadne zažili aj povojnové prejavy antisemitizmu, ba aj pogromy, rozhodli sa pre emigráciu do novoutvoreného Izraela, alebo aj do iných krajín. A tí čo predsa len zotrvali, dobrovoľne a programovo sa podvolili náboženskej, kultúrnej a jazykovej asimilácii. V roku 1970 podľa odhadu žilo na Slovensku okolo 3.000 Židov. Po roku 1989 nastala určitá revitalizácia slovenského židovstva, avšak pri sčítaní obyvateľov v roku 2001 sa k židovskej národnosti prihlásilo len 218 osôb (BARKÁNY–DOJČ 1991, MYERS 2000:42, SALNER 2000:277, MLYNÁRIK 2005:305).

Židovské náboženské obce

Vieroučné princípy judaizmu a kresťansko-židovský antagonizmus, ktoré sprevádzali židovské obyvateľstvo od počiatkov ich usadzovania sa v európskych krajinách, podmienili zrod zvláštnej formy sociálneho a náboženského života Židov, pre ktorú sa už od stredoveku ustálil názov *židovská náboženská obec*, alebo len *Židovská obec*. Jej hebrejským názvom je u aškenázskych Židov *kahal*, niekedy aj *kehila* (LEVI 2002:20). K vytváraniu židovských obcí dochádzalo tak, že prví prisťahovalci dojednali svoje právo na pobyt s predstaviteľmi miestnej moci. Najčastejšie s niektorým zemepánom, s magistrátom mesta, výnimočne aj s panovníkom. Početnosť židovských obcí bývala rôzna. V stredoveku sa pohybovala od niekoľkých desiatok až po viacero stovák duší. V každom prípade však bolo dôležité mať kvórum, čiže predpisom stanovený minimálny počet členov skupiny. V prípade židovských komunit sa takáto minimálna početnosť odvodzovala od náboženského predpisu *minjan/minjen*, v zmysle ktorého sa musí zoskupiť najmenej 10 dospelých mužov, aby sa mohla uskutočniť verejná pobožnosť. O týchto súvislostiach je z nášho územia neobyčajne významný písomný doklad, v ktorom sa hovorí, že „v novembri 1492 do Košíc prišiel ako prvý Žid Jakob Mendel aj s minjanom“ (OKROY 2005:26). V tom čase už boli na Slovensku známe viaceré židovské obce. Najstarší doklad je z 11. storočia a hovorí sa v ňom, že židovská komunita v Bratislave udržuje kontakt s náboženskou obcou v Ostrihome (BARKÁNY–DOJČ 1991:14). Listina z roku 1250 sa zmiňuje o veľkej židovskej obci na čele s rabínom Judom Liebermannom (CHORVÁTHOVÁ 1993:168). Prítomnosť Židov sa neohraničovala iba na Bratislavu. Z 11. storočia máme doklad aj o Židovskej obci v Nitre – Párovciach, v 12. storočí bola doložená v Trnave, v 13. storočí v Hlohovci, Pezinku, Nitre a Topoľčanoch, z 15. storočia máme doklady o 9, zo 17. storočia o 14, z 18. storočia o 45, z 19. storočia o 85 a z 20. storočia o 227 náboženských obciach na Slovensku (KOVAČEVIČOVÁ 1993:115, MLYNÁRIK 2005:79).

Židovské náboženské obce boli organizované na sídelno-teritoriálnom princípe. Tam, kde bola koncentrácia Židov slabá na to, aby mohli založiť vlastnú obec, pridružili sa k tej obci, na ktorú sa obracali v prípade pohrebov a veľkých sviatkov. V tridsiatych rokoch 20. storočia boli Židia usídlení v 2262 lokalitách Slovenska (z celkového počtu 3589), avšak židovských náboženských obcí bolo v tom čase iba 227 (BÁRKÁNY–DOJČ 1991:5).

Pri dlhodobo pretrvávajúcej segregácii židovského obyvateľstva, ich náboženské obce plnili dvojakú funkciu. V sociálnej kultúre stredovekej a feudálnej spoločnosti boli organizačným článkom, prostredníctvom ktorého sa naplňali ekonomické a ďalšie väzby medzi židovskou komunitou a politickou či cirkevnou mocou. Hlavne finančné, ale aj iné povinnosti voči panovníkovi, zemepánovi, mestu. Obec zároveň oddeľovala Židov od kresťanov. To boli funkcie, ktoré plnila obec smerom von, voči obklopujúcej a hostiteľskej spoločnosti. Židovská náboženská obec plnila aj nemenej významné funkcie, ktoré boli nasmerované do radov vlastnej skupiny. Pre Židov rozptýlených v diaspore, navyše v cudzom a nežičlivom prostredí, obec bola organizačným útvarom, ktorý naplňal jednotlivca vedomím, že nie je sám, že patrí do širšieho spoločenstva ľudí, s ktorými môže zdieľať svoj osud, preukazovať si s nimi vzájomnú solidaritu, no hlavne nájsť porozumenie pri naplňaní svojich náboženských potrieb.

Židovské náboženské obce už od počiatkov ich zriaďovania na našom území, mali svoje predstavenstvo. Tie väčšie aj samosprávu, ktorá zabezpečovala integritu a vnútornú autonómiu spoločenstva. Najvyšším predstaviteľom obce bol jej predseda (*Roš hakahal*). Druhým najvýznamnejším hodnostárom bol *rabín*, znalec Tóry a najvyššia duchovná autorita. Začiatkom 18. storočia členmi samosprávy bratislavskej obce boli aj dvaja juristi, štyria prísediaci, pokladník, účtovník, dvaja prísažní a adjunkt/úradník. V početnejších obciach dôležitou osobou samosprávy bol aj kantor (*chazan*), predčítavač a predspevovač pri náboženských obradoch. V menších židovských obciach hlavná ťarcha samosprávnych povinností ležala na pleciach rabína (FRANEK 1991:16, DVOŘÁK 1993:347).

Najvlastnejším zmyslom a poslaním židovských náboženských obcí bolo vytvoriť nielen spoločenský a duchovný rámec, ale aj materializované prostredie, akúsi infraštruktúru, prostredníctvom ktorej by sa mohli aj prakticky realizovať početné a prísne ustanovenia ich náboženského a každodenného života. Každá obec, aby mohla rozbehnúť svoje jestvovanie, postavila si *synagógu*, alebo aspoň skromnú modlitebňu (*Bet hamidraš*), do ktorých sa zhromažďovali ku spoločným pobožnostiam. Keďže Židia sa mohli schádzať do svojho svätostánku nielen v duchovnom uzrovaní, ale aj v telesnej očiste, v bezprostrednej blízkosti synagógy, a podľa možnosti aj tečúcej vody, bol postavený kúpeľ (*mikve*), v ktorom

sa veriaci Židia pred spoločnými pobožnosťami najprv okúpali. Kúpeľ plnil dôležitú rituálnu, ale aj sanitárnu funkciu, pretože slúžil na vykúpanie žien po ukončení menštruácie. Početnejšie a významnejšie obce sa nezaobišli bez kóšer bitunku (*šachterňa*), v ktorom židovský mäsiarsky špecialista (*šochet*), predpísaným spôsobom podrezával zvieratá a pripravoval mäso pre židovské domácnosti. V niektorých židovských obciach mali aj pekáreň na pečenie nekysnutej obradovej cestoviny (*maca, maces*), ktorú v Sobotišti na Záhorí volali *mackáreň*. Neodmysliteľnou súčasťou židovských komunít bol vlastný cintorín (*Bet olam*), niekedy aj spoločný pre viacero obcí.

Dostredivosť, čiže konvergentné tendencie v živote židovských komunít spôsobovali, že židovské obce už od stredoveku zoskupovali svoje obydlia, synagógy, rituálne kúpele, školy, bitúanky a ďalšie budovy do bezprostrednej blízkosti. Takýmto postupom vznikali akési oddelené sídelné útvary Židov, označované ako *židovské ulice* a *židovské štvrte*. Od 16. storočia aj špeciálnymi názvami *geto, štetl* a u nás hovorovo aj *židovňa*. Tendencia vytvárať takéto osobitné židovské štvrte či suburbiá, vyplynula jednak z náboženských a kultúrnych potrieb pospolitého života Židov. Avšak od 16. storočia bola takéto sídelná segregácia Židov nariaďovaná aj zo strany cirkevnej a politickej moci. Samotný názov, ako aj urbanistická forma a sociálna funkcia židovského geta, sú odvodené z geta v Benátkach (1516) a v Ríme (1556). Podnet k vytváraniu takýchto oddelených židovských štvrtí vzišiel z nariadenia pápeža Pavla IV. (1555).

Na území Slovenska najznámejšie a najrozsiahlejšie geto sa sformovalo v Bratislave. Avšak pred jeho vznikom, ešte vo vnútri mesta, vytvárali sa menšie domové komplexy, ako napr. pri Rybárskej bráne tzv. Židovský dvor (*Judenhof*), zaznamenaný z roku 1336. Časť Židov sa z tohto dvora odsťahovala do Dlhej ulice pri Laurinskej bráne, kde stála aj synagóga. Okolo roku 1430 sa Židia sústredili v priestranstve, kde sú terazšia Uršulínska a Klobúčnicka ulica. Tam si postavili aj novú synagógu. Keďže tam stálo asi 30 židovských domov či dvorov, táto štvrť mesta dostala názov *Židovská ulica* (SEGEŠ 2005:193). Okrem synagóg sa tam nachádzala aj židovská škola (*schola judeorum*), rituálny kúpeľ a tzv. *dom mladých*, v ktorom sa konali židovské sobáše (BÁRKÁNY–DOJČ 1991:18).

Bratislavské geto vzniklo až začiatkom 18. storočia a sformovalo sa pod Bratislavským hradom. Najskôr si postavili modlitebňu na terajšej Zámockej ulici a cintorín na dunajskom nábreží. V roku 1736 sídlilo na Podhradí 123 židovských rodín s celkovým počtom asi 800 osôb. V tomto priestore utvorené geto/židovňa, sa rozkladalo od Rybného námestia smerom na Vydrickú, Zámockú a Kapucínsku ulicu. Bol to kompaktný a od mesta oddelený urbanistický útvar, ktorý sa na obidvoch koncoch na noc uzatváral mrežovými bránami

(DVOŘÁK 1993:348). Napriek tomu, že osvietenskými reformami, no hlavne zákonom z roku 1840 sa Židom umožnilo vyjsť z geta a usadzovať sa v ktorejkoľvek časti mestských sídiel, bratislavské geto si uchovávalo svoju špecifickú podobu takmer do polovice 20. storočia. Keď v tridsiatych rokoch manželka Menclovci mapovali historický obraz Bratislavy, o niekdajšom židovskom gete napísali: „A postačí len zopár krokov smerom na západ a naraz sa ocitnete ako zázrakom vo štvrti, akú nevidíte už nikde na civilizovanom západe, v židovskom gete. Tu sa ešte stretnete s patriarchálnymi a krásnymi typmi starozákonných Židov v dlhých čiernych kaftanoch, s čiernymi klobúkmi, spod ktorých na vás dychtivo a trochu smutne hľadajú tmavé oči orientálcov s bledými chudokrvnými tvármi, obrúbenými kučerami čiernych alebo ryšavých brád. Celý týždeň žijú a hrdlačia vo svojich krámkoch, ktoré sú práve také veľké, aby sa do nich vošiel okrem majiteľa aj jeden zákazník. Ich steny sú pokryté zbierkou najrozličnejšieho haraburdia, od pokazených hodínok cez rozlámanú stoličku až po predvojnové uniformy. Ale v piatok, len čo sa na večernom nebi zažiarí prvá hviezda, hneď odkladajú so svojimi ušpinenými kaftanmi aj svoje starosti a vo sviatočnom odeve, s poduškou pod pazuchou, s modlitebnými remienkami a talitom v ruke, odoberajú sa v hlúčkoch do synagógy, aby pochválili Hospodina. Na lavičkách a na stoličkách pred uzamknutými dverami krámkov usadia sa ich predčasne odkvitnuté ženy i mladé dcéry, niekedy zvláštnej dojímavej krásy, aj bledé a dospelo vyzerajúce deti. Prechádzate stredom tejto štvrte a chvíľami sa vám zdá, že sa vám sníva, že ste sa pomocou čarovného koberca náhle ocitli ďaleko na východe, v krajine, o ktorej ste doposiaľ čítali len v rozprávkach“ (MENCL–MENCLOVÁ 1936).

Segregácia Židov a autonómnosť geta sa prejavovali v tom, že geto bolo akýmsi svetom samo o sebe, akoby štátom v štáte. Malo vybudované nielen svoje suburbium s obytnými, sakrálnymi, sanitárnymi, obchodnými a ďalšími budovami so špecifickou funkciou. V gete boli vybudované aj mnohé špecializované inštitúcie, ktoré organizačne zastrešovali a prakticky zabezpečovali rôzne ekonomické, náboženské, vzdelávacie, osvetové, charitatívne, samosprávne, súdnické, zdravotné a ďalšie činnosti. Pokúsím sa ich priblížiť na príklade bratislavského geta z obdobia 19. a začiatku 20. storočia.

Bratislavské geto patrilo k najrozsiahljším a najpočetnejším židovským komunitám v stredoeurópskom priestranstve. Akže na prelome 18. a 19. storočia žilo v Bratislave okolo tisícky Židov, koncom 19. storočia ich tu bolo trojnásobne viac, v roku 1910 okolo 8 tisíc a v roku 1930 asi 15 tisíc. Pri takomto demografickom potenciáli bolo bratislavské geto významným strediskom obchodu a finančníctva. Obchodovali s vínom, liehovinami, starým železom, koreninami, soľou, hydinou, dobytkom, kožami, plátnom hodváhom, vlnou,

šperkami, čipkami, tabakom. Obchodovali pravdaže aj s peniazmi, ktoré za vysoké úroky požičiavali. Rozvíjajúci sa kapitalizmus, ako aj náboženská a občianska emancipácia Židov v druhej polovici 19. storočia, otvorili židovskej komunite v Bratislave cestu k uplatneniu jej príslušníkov v rôznych odvetviach hospodárskeho života aj v medzinárodnej kapitálovej sieti. Vo veľkom počte prenikli aj do slobodných povolání ako advokáti, novinári, lekári, lekárnici a umelci.

Židovská komunita v Bratislave sa vyznačovala rozvinutým a aj vyhraneným náboženským životom. V období, keď tunajší rabinát viedla dynastia Schreiberovcov-Soferovcov, náboženské inštitúcie a zariadenia zaznamenali najväčší rozmach. Vzniklo a pôsobilo tu viac ako dve desiatky modlitební, z toho tri veľké synagógy. Súbežne so štandardnou náboženskou aktivitou pôsobilo v Bratislave sedem náboženských spolkov, zameraných na biblicko-talumďické vzdelávanie, na hmotnú podporu budúcich rabínov počas ich štúdia, na pozdvihovanie židovského náboženského a národného uvedomenia, na podporu mládeže, remeselníkov, športovcov atď. Keďže v tom čase ešte nepôsobili štátom organizované ustanovizne podobného zamerania, v židovských komunitách sa rozvíjali rôzne formy spolkového, sociálno-charitatívneho a nadačného života, ktoré sa navzájom prelínali a doplňovali. K takýmto ustanovizniam patrili sirotince pre chlapcov a dievčatá, starobinec, nocľaháreň pre pcestných a verejná kóšer jedáleň. K ďalším významnejším združeniam patrila spolok židovských žien, spolok pre podporu a vydaj chudobných dievok, spolok pre podporu a liečenie chorých, podporný spolok pre vdovy a siroty, na ošatenie chudobných detí, na podporu hasičského zboru, športových klubov, židovských muzikantov (*klezmeri*), novin atď. K najstaršej, pritom v každej židovskej náboženskej obci pôsobiacej ustanovizni patrila spolok, nazývaný pohrebné alebo sväté bratstvo, po hebrejsky *chevra kadiša*. Mal na starosti správu cintorína, návštevu a podporu chorých, ako aj zabezpečenie požadovaných zvyklostí, praktík a obradov, ktoré súviseli s úmrtím a pochovávaním (BÁRKÁNY–DOJČ 1991, MLYNÁRIK 2005).

Dôležitou súčasťou života a hodnotových orientácií židovských komunit bol pozitívny vzťah k vzdelaniu. Aj táto stránka ich života bola úzko spätá s náboženskými tradíciami. Židovské obce naplňali náboženský príkaz (*micva*) a svoju povinnosť dobročinnosti voči deťom tým, že zakladali školy a platili učiteľov. V segregovanom a ortodoxnom prostredí sa vzdelávanie sústreďovalo hlavne na poznanie Tóry a princípov židovského náboženstva. Prakticky každý chlapec, od náboženských reforiem aj dievčatá, navštevovali elementárnu židovskú školu pre deti od 4–5 do 10–12 rokov (*cheder*), v ktorej sa naučili hebrejskú abecedu a základy judaizmu. Dôkladnejšie vzdelávanie poskytovali školy vyššieho typu

(*ješiva*), ktorých bolo na Slovensku viacero desiatok. Väčšina z nich mala iba lokálny dosah, no viaceré zaznamenali aj nadregionálny význam. K takýmto patrila ješiva v Huncovciach na Spiši, na ktorú v priebehu 19. storočia prichádzali študenti z takmer všetkých európskych krajín. Najmä rabín *Samuel Rosenberg*, vďaka svojim progresívnym výchovným postupom, ako aj vysoko oceňovanej metodike výuky židovskej teológie, dokázal pritiahnúť do Huncoviec okolo troch stoviek nadšených študentov tamojšej ješivy. Nemenej horlivá talmudická výuka sa rozvíjala aj v Bratislave. Od polovice 18. storočia pôsobilo na bratislavskej ješive viacero uznávaných rabínov. Najslávnejším z nich bol *Chatam Sofer* (Moše Schreiber 1762–1839), ktorého zásluhou sa Bratislava stala najvýznamnejším európskym strediskom židovskej vzdelanosti. Náboženské spisy Chatama Sofera boli preložené do viacerých európskych jazykov a súborne vyšli v ôsmich objemných zväzkoch. Bratislavskí rabíni a talmudická jašiva, sa v zmysle učenia a náboženského odkazu Chatama Sofera priam zaťato a nekompromisne držali princípov ortodoxnosti. Keď začiatkom 19. storočia bola založená aj židovská svetská škola (*Primärschule*), ktorá sa hlásila k myšlienkam osvietenstva a reformnému odkazu filozofa Mosesa Medelssohna, stúpenci Chatama Sofera sa s tým len veľmi ťažko zmierovali. Predseda bratislavskej židovskej obce Lemberger na znak smútku urobil tzv. *kriah*, roztrhol si ceremoniálnym spôsobom svoje rúcho a držal sedemdňový smútok – *šivah*, sypúc si na hlavu popol a sediac na zemi. Vysokou úrovňou nielen náboženskej, ale aj profánnej výuky, sa vyznačovali aj židovské školy v ďalších mestách. Spomedzi nich osobitne chýrne a uznávané bolo osemtriedne reálne gymnázium v Novom Meste nad Váhom, ktoré vzniklo v polovici 19. storočia. Spočiatku bola vyučovacím jazykom nemčina, od roku 1877 maďarčina. V školskom roku 1895/96 bolo zapísaných 141 žiakov, z toho 120 židovského, 17 rímsko-katolíckeho a 4 evanjelicko-luteránskeho vierovyznania. Materinským jazykom u 114 žiakov bola nemčina, u 16 maďarčina a u 11 slovenčina. Novomestské reálne gymnázium patrilo k najuznávanejším stredným školám v celom Rakúsko-Uhorsku (BÁRKÁNY–DOJČ 1991, SALNER 2000).

Život v tradičnej židovskej komunite

Vydeľovanie židovských komunit v kresťanskom prostredí, ktoré vyplynulo z právnych a náboženských princípov, bolo prejavom istej autonómnosti Židov, s ktorou sa spájali aj rôzne osobitosti v spôsobe ich života. Takéto špecifické znaky mali už samotné sídelno-urbanistické útvary v podobe *židovských ulíc*, *židovských štvrtí* či *Židovní*, ktorých vznik bol podmienený osobitosťami náboženských a kultových potrieb, ktoré vyžadovali, aby

príslušníci židovskej komunity boli sústredení na jednom mieste. Židovská štvrť alebo ulica pozostávala z komplexu obydli, obchodných priestorov a ďalších budov, ktorých gravitačným stredom a spravidla aj stavebnou dominantou, bola synagóga. Pečať zvláštností vtlačala židovskej štvrti už tým, že sa svojim architektonickým riešením s výraznými orientálnymi znakmi programovo odlišovala od vzhľadu kresťanských kostolov. Odlišovala sa od nich aj tým, že nebola iba sakrálnym, ale spravidla aj viacúčelovým objektom. Najmä v menších židovských obciach slúžila aj ako škola, zhromaždište pri spoločenských slávnostiach, pri prerokovávaní spoločných záležitostí obce, ako útulňa pre pcestných, neraz aj ako miesto rituálneho kúpeľa. V rozľahlejších židovských štvrtiach boli pre naznačené funkcie postavené osobitné budovy. Urbanizmus mestských a dedinských sídiel ozvlášťovali aj objekty židovských cintorínov. Ich kultúrnu osobitosť zvyrazňovali okrem tvaroslovného riešenia náhrobných stél aj hebrejské texty epitafov a rôzne symboly zo starozákonného života, akými sú napr. žehnajúce ruky pre príslušníkov rodu kohenov, šesťcípá Dávidova hviezda a iné.

Kryštalizačným jadrom zvláštností života tradičnej židovskej komunity bola rodina. V nej boli ukotvené princípy, ktoré sa rozhodujúcou mierou podieľali na formovaní neobyčajne silných emocionálnych a duchovných väzieb k židovskému náboženstvu, a tým aj na kontinuitnom pretrvávaní určujúcich znakov kultúry a spôsobu života židovských komunít. Rodina bola zároveň aj smerodajným sociálnym prostredím, z ktorého vyžarovali impulzy k odštartovaniu dezintegračných, divergentných a transformačných trendov, smerujúcich k vyrovnávaniu a splývaniu Židov s obklopujúcou spoločnosťou (SALNER 2000:19).

Pre tradičnú židovskú rodinu, ktorá sa vyznačovala dôsledným dodržiavaním príkazov a zákazov Tóry, k jej charakteristickým znakom patrila endogamnosť, čiže pravidlo uzatvárať manželské zväzky iba v rámci vlastnej náboženskej skupiny. O záväznosti a prísnom dodržiavaní tohto pravidla svedčí, že sobáš s kresťankou alebo kresťanom sa v židovskej komunite považoval za najväčší a neodpustiteľný prehrešok voči rodine, židovstvu a Bohu. Najvyšším trestom za takéto prečiny bola exkomunikácia, tiež vyobcovanie zo spoločenstva (*cherem*). Dlhodobé uplatňovanie pravidla manželskej endogamie pôsobilo ako bariéra a zároveň aj ako významný nástroj programovej izolácie Židov od nežidovského okolia. To sa v konečnom dôsledku odrazilo v pretrvávaní biologických, čiže antropoligicko-rasových znakov židovstva, ako aj v pretrvávaní charakteristických črt v spôsobe ich odievania, v stravovacích návykoch, v rodinných obradoch, náboženských sviatkoch atď. Mohlo by sa zdať, že pravidlo manželskej endogamie akoby zjednodušovalo a uľahčovalo výber manželského partnera. Lenže v praktickom živote sa s tým spájali viaceré komplikácie. Jednou z nich bolo, že v období, keď sa židovstvo v Uhorsku a aj na Slovensku rozložilo na

viaceré náboženské a ideové prúdy, princípy endogamie sa uplatňovali v rámci židovstva ako celku voči kresťanstvu ako celku, ale aj v rámci jednotlivých prúdov a podskupín, na ktoré sa židovstvo rozčlenilo – *ortodoxný* a *reformný/neologický* smer, *chasidovia* a príslušníci zoskupenia *status quo ante*. Druhou komplikáciou bola vysoká rozptýlenosť Židov, ktorí boli osídlení vo viac ako dvoch tisíckach zväčša dedinských lokalít Slovenska. Za takýchto okolností, keď bol kontakt zväčša málopočetných židovských obcí a komunít značne sťažený, výber manželských partnerov sa neponechával iba na potencionálnych ženíchov či mladuchy. Manželstvo sa považovalo za dôležitý krok k tomu, aby sa jednotlivci mohli realizovať ako ľudské bytosti: „Povinnosťou židovského muža bolo splodiť potomkov. Čiže rozmnožiť *dobrých Židov*, ktorí budú chváliť Boha (pravdaže židovského) ako ich predkovia, a odovzdávať ďalej jeho Meno. Sobáše boli teda predmetom mnohých rokovaní, kde vstupovali do hry rody. Kvalita rodu závisela od rodostromu, ktorý mal najväčšiu hodnotu vtedy, ak obsahoval niekoľko učencov, ale aj od finančnej istoty, ktorá sa považovala za nevyhnutnú záruku pokoja a zbožnosti mladého páru. *Dobré sobáše* sa dohadovali už pri narodení a táto záležitosť bola taká vážna, že zapríčinila vznik jedného z najcharakteristickejších remesiel v tradičnej židovskej spoločnosti – dohadzovač alebo dohadzovačka z povolania (*šadchan, šadchanit*). Dohadzovač sa stal nevyhnutným spojovacím prvkom v sobášnej stratégii židovskej obce. Dohadoval manželské zväzky medzi neznámymi rodinami, ktoré bývali vo vzdialených mestách, oblastiach a niekedy aj krajinách“ (LEVI 2002:131).

Manželstvo a rodina boli inštitúciami, prostredníctvom ktorých sa každodenným dodržiavaním prikázaní (*micvot*) uchovávalo židovské náboženstvo. Povinnosťou muža bolo naplňať všetkých 613 prikázaní Tóry. Údelom žien bolo naplňať tri hlavné ženské povinnosti, ktoré sa týkajú manželstva, rodiny a materstva. Sú nimi zapalovanie sabatných sviečok, miesenie cesta na sobotný chlieb a obradný kúpeľ. Ten bol pre ženy záväzný aj po každej menštruácii, pretože až po ponornom kúpeli mohla byť žena pre svojho muža opäť pohlavne prístupná.

Podobne ako rodina, aj židovská domácnosť plní dôležité rituálne funkcie. Prvý krok, ktorý má Žid urobiť po nasťahovaní sa do nového obydľia, je pripevniť na veraje dverí do všetkých obytných miestností puzdro či schránku so zvitkom pergamenu/papiera, na ktorom sú napísané prikázané biblické texty (*mezusa*). Mezusa má domácim pripomínať Božiu prítomnosť a vyzývať ich k zachovávaní príkazov a zákazov Tóry.

Príslušníci židovskej domácnosti sú zároveň aj rituálnym spoločenstvom, čo vyplýva z ich stravovacích praktík. Prísne halachické predpisy stravovania (*kašrut, košer*) sa dotýkali

výberu surovín, prípravy pokrmov, kuchynského riadu a aj stolovania. Žid, pridržiavajúci sa tradície, nikdy neje v nežidovskom dome. Vo vlastnej domácnosti zachováva mnohé príkazy. Patrí medzi ne, že mliečne a mäsové jedlá nemožno spolu variť, jesť ani skladovať. Na jedny i druhé sú potrebné osobitné kuchynské riady a príbory. Po mliečnom pokrme treba čakať dve hodiny, pokým možno jesť mäsité jedlo, a po mäsitom musí prejsť šesť hodín, aby sa mohlo jesť mliečne. Povolené je požívanie mäsa z prežúvavých párnokopytníkov – hovädzieho dobytká, oviec, kôz, vysokej zveri, gaziel, antilop. Zakázané sú svine, ťavy, osly, kone, mäsožravce, hlodavce a vodné cicavce. Z vodných živočíchov sú povolené tie, ktoré majú plutvy a šupiny, čiže ryby. Zakázané sú úhory, mušle a kraby. Z vtáctva sú povolené sliepky, husi, kačky, holuby, bažanty, zakázané sú dravé a mäsožravé vtáky. Prísny zákaz sa vzťahuje na požívanie krvi, pretože v nej sídli duša. Zvieratá musia byť usmrčované rituálnym spôsobom (*šechita*), najlepšie k tomuto účelu vycvičeným špecialistom (*šochet*) a v kôšer bitúnku (*šachterňa*). Podstata týchto rituálnych praktík spočíva v tom, aby zviera pri usmrčení netrpelo a dokonale stieklo z krvi.

Nielen stravovanie, ale aj odievanie podlieha istým halachickým pravidlám. K najzákladnejším patrí zákaz vyrábať tkaniny a nosiť odev z látok so zmiešanými materiálmi, napr. vlna a ľan. Z týchto dôvodov bolo krajčírstvo záväzne zastúpeným remeslom v židovských komunitách. Od stredoveku priam znakovou súčasťou odevu židovských mužov bola pokrývka hlavy. Nebola dôležitá jej forma, ale obsah a funkcia. Obnaženie hlavy sa vnímalo ako ľahkovážnosť. Od 18. storočia najvýznamnejšou pokrývkou hlavy mužov je na temeni posadená okrúhla čiapočka, nazývaná *kipa*, *kopl* alebo *jarmulka*, zhotovená z plátna alebo z iných materiálov a rôznych farieb. Nesmela mužom chýbať pri modlitbe, štúdiu Tóry, požehnaní jedla, pitia a ďalších obradových príležitostiach. Charakteristickou črtou úpravy hlavy vydatých Židoviek boli dohola ostrihané vlasy a nosenie parochní. U ortodoxných Židov najcharakteristickejším vrchným odevom bol *kaftan*. Zhotovený bol z čierneho súkna, u majetnejších aj z hodvábu alebo zamatu. Siahal až po členky, zriedkavejšie len po kolená.

Rytmus každodenných povinností je v tradičnej židovskej spoločnosti prerušený zasvätením *sabatu*. Podľa hebrejskej biblie siedmym, čiže sviatočným dňom, je *sobota*. Tá je vyhradená bohoslužbe. Svätenie sabatu vyjadruje poslušnosť Tóre. Týmto sviatkom sa obnovuje a udržuje zmluva/spojenie medzi Bohom a jeho vyvoleným národom. Preto sa zachovávanie sabatu považuje za najväčšiu povinnosť (*micvu*). Zmysel sabatu spočíva v prerušení každodenných prác, v sabatnom odpočinku, v zasvätení tohto dňa modlitbám a Tóre. Sviatočný deň sa začína v piatok popoludní, keď sa prestávalo pracovať, aby sa každý

mohol pripraviť na týždenný sviatok, ísť do kúpeľa, obliecť si sabatný sviatočný odev a odobrať sa do synagógy. Aby sa sabat mohol využívať iba na vykonanie duchovných povinností, Halacha zakazuje 39 druhov práce, medzi nimi aj varenie, pečenie, šitie, písanie, manipuláciu s ohňom, kuchynským riadom atď. Preto gazdina už v piatok pred súmrakom prestrie na stôl biely obrus, položí naň sviatočné riady, pletené chleby a zapáli sabatové sviečky. Akže počas sabatu predsa len bolo treba vykonávať nejaké práce, v majetnejších rodinách zamestnávali kresťanské slúžky. V prípade mäsiarov, krčmárov, mlynárov a iných povolání, alebo k prikladaniu do pecí počas zimného obdobia, židovské rodiny využívali služby *šábes gója*. Čiže pomoc nejakého spriateleneho kresťanského suseda či susedky (DROZDÍKOVÁ 1993:71, LEVI 2002:136).

Judaizmus prikazuje Židom svätiť nielen sabat, ale aj viaceré ďalšie sviatky kalendárneho cyklu. Keďže pôvod týchto sviatkov siaha do starozákonnej doby, ich podstata je odvodená zo života vtedajších izraelských pastierov a roľníkov. Pastierskeho pôvodu je sviatok *Pesach*, ktorý sa pôvodne slávil v ročnom období, keď pastieri opúšťali so svojimi stádami vysychajúce pasienky a sťahovali sa k obrábaným a zavlažovaným poliam, kde zotrvali počas pravidelne sa opakujúceho sucha. Neskôr sa *Pesach* ustálil ako sviatok vyslobodenia Židov z egyptského zajatia a uzavretia Zmluvy medzi Bohom a jeho vyvoleným národom. *Pesach* sa považuje za najvýznamnejší židovský sviatok, pretože je oslavou najväčšej udalosti v dejinách Židov. Spomedzi zákazov, ktoré sa s týmto sviatkom spájajú, najvýznamnejším je zákaz požívať kysnuté cestoviny. Namiesto nich sa konzumujú *macesy* z nekvaseného cesta, ktoré sú symbolickou pripomienkou na situáciu, keď pri náhlom odchode z Egypta nestihli upiecť kysnutý chlieb, takže namiesto neho jedli nekvasené placky. Preto sa *Pesach* zvykne označovať aj ako *Sviatok nekvasených chlebov*. Podobne ako *Pesach*, aj ďalšie židovské sviatky kalendárneho cyklu majú starozákonný pôvod a obsah. Sviatkom židovského novoročia (*Roš hašana*), ktoré pripadá na obdobie jesennej rovnodennosti, sa pozornosť upiera na počiatok všetkých vecí, na stvorenie sveta a zároveň aj na jeho koniec. Myšlienku Božieho súdu symbolizuje trúbenie na baraniom rohu počas bohoslužobných obradov.

Ďalším kalendárnym sviatkom je Deň zmierenia (*Jom kipur*), ktorý pripomína udalosť, keď Mojžiš priniesol z hory Sinaj dve tabule Zákona. Symbolizujú ich dve sviečky, z ktorých hlava rodiny jednu zapáli doma a druhú v synagóge.

V starovekých roľníckych slávnostiach má korene sviatok, ktorý sa slávi v jesennom období, v čase zberu úrody a vinobrania. Avšak jeho názov Sviatok šiatrov (*Sukot*) poukazuje na to, že sa neskôr prekryl s príbehom putovania izraelského národa púšťou po odchode

z Egypta a so zjavením Tóry na hore Sinaj. Preto každá domácnosť k tomuto sviatku postaví pri svojom dome jednoduchý prístrešok z haluzí a lístia, ktorý má pripomenúť bývanie v provizórnych šiatroch (*suka*) počas putovania púšťou.

Osem dní trvajúci Sviatok zasvätenia (*chanuka*) pripomína víťazné povstanie makabejských Židov, v ktorom vyhnali sýrskych votrelcov a oslobodili jeruzalemský Chrám (164 pred n. l.). Podľa legendy víťazi našli v Chráme iba jednu nádobku oleja používaného na večné svetlo, ktorý nebol znesvätený. Takéto množstvo bežne vystačilo iba na jeden deň, no vtedy vydržalo celých osem dní, čo bol čas potrebný na výrobu nového oleja. Podľa tohto príbehu sa tento sviatok nazýva aj sviatkom svetiel. Pri tejto príležitosti sa zapalujú sviečky na osemramennom svietniku (*chanukija*).

Okrem sviatkov kalendárneho cyklu (uviedli sme len niektoré z nich), v tradičnom živote židovských komunít boli zastúpené aj obrady a obyčaje životného/rodinného cyklu. Odrážajú sa v nich také významné okamihy kolobehu života ľudí, akými sú narodenie, prechod z detstva do dospelosti, sobáš a úmrtie. Aj pôvod týchto obradov je spätý so starozákonným obdobím a s Tórou.

Z princípov patriarchálnosti starozákonnej židovskej spoločnosti zrejme vyplynulo, že obrady späté s narodením príslušníkov mužského pohlavia výrazne preferujú, zatiaľ čo príslušníčky ženského pohlavia sú v nich evidentne marginalizované. Akže obrad mužských novorodencov sa spolu so sabatom vníma ako jeden z dvoch najdôležitejších symbolov Zmluvy medzi Bohom a židovským národom, obrad ženských novorodencov sa posudzuje len ako radosť z narodenia dcéry (MEŠŤAN 1993:44, KYSELICOVÁ 2002:67).

Obradmi pri narodení je zvýraznený rozdiel medzi židovstvom a kresťanstvom. Kresťanské dieťa sa narodí ako *pohan* a kresťanom sa stáva až krstom. Židovské deti sa stavajú príslušníkmi náboženskej pospolitosti už svojim narodením. Lenže nositeľmi a vykonávateľmi Zmluvy a Zákona sú v židovskej spoločnosti iba muži. Symbolickým vyjadrením Zmluvy, ktorú urobil Boh s Abrahámom a s jeho potomkami, je obrad, ktorý sa nazýva *obriezka*, správne Zmluva obrezania (*Brit mila*). Podrobujú sa mu chlapci na ôsmy deň po narodení. Obriezka je chirurgický zákrok, pri ktorom sa z chlapcovho pohlavia odstráni predkožka. Tento úkon vykonáva k tomu vycvičená osoba (*mohel*) so špeciálnymi nástrojmi, ktoré bývali v minulosti majstrovskými dielami umeleckých remeselníkov. Obriezka sa spravidla vykonávala v synagóge na špeciálnom obriezkovom kresle, za prítomnosti celej komunity. Pri tejto príležitosti dostávajú chlapci aj hebrejské mená.

Chlapec je považovaný za dieťa do 13 rokov, dievča do 12 rokov. Pri dovŕšení tohto veku sa podrobujú iniciačným obradom *Bar micva* (pre chlapcov) a *Bat micva* (pre dievčatá),

po ktorých sú považovaní za dospelých a stávajú sa plnoprávnymi členmi náboženského spoločenstva. Pri tejto príležitosti bývajú dievčatá poučené o tom, ako majú udržiavať rituálne bezchybný domov. Chlapci na znamenie dospelosti sú po prvýkrát privolaní k Tóre a od tohto okamihu sa aj na nich vzťahuje povinnosť zachovávať všetky náboženské príkazy a zákazy.

Manželstvo a rodina sú v židovskej tradícii posvätnými ustanovizňami. Svadba (*Chatuna*) sa aj u Židov označuje za najvýznamnejší deň v živote manželov, ktorí sa v mnohých prípadoch, vďaka dohadzovačovi, až pri tejto príležitosti spoznajú. Práve preto je dôležitou súčasťou tohto obradu svadobná zmluva (*Ketuba*), v ktorej sú obsiahnuté najmä záväzky hmotného zabezpečenia ženy pre prípad úmrtia alebo rozvodu. Kvôli podpisom svadobnej zmluvy sa sobáš nemôže konať v dňoch sabatu a ďalších sviatkov. Súčasťou duchovnej prípravy k sobášu je aj návšteva rituálneho kúpeľa, kde nastávajúcej neveste ostrihajú vlasy, oholia hlavu a nasadia čepiec. Táto praktika sa vysvetľuje tým, že ženské vlasy, ktorým sa pripisuje erotická príťažlivosť a zvodnosť, by rozptyľovali muža pri jeho náboženských povinnostiach. Svadobný obrad sa koná v synagóge pod baldachýnom na štyroch tyčiach (*Chupa*), ktorý je symbolickým pripomenutím svadobného šiatra zo starozákonných čias. Na záver sobášneho obradu svadobný hodnostár prednesie požehnanie a ženích rozbije pohár. Tým si účastníci symbolicky pripomenú skazu jeruzalemského Chrámu, pretože ani vo chvíľach radosti netreba zabúdať na nestálosť šťastia.

Všetky úkony, ktoré súvisia s úmrtím a pochovávaním, sú obsiahnuté v halachických ponaučeníach a v obyčajových tradíciách. O vykonanie týchto úkonov a duchovných potrieb sa v židovských komunitách staralo Pohrebne bratstvo (*Chevrakadiša*). Členovia tohto spolku pravidelne navštevovali starých alebo chorých ľudí, pomáhali im a postarali sa o to, čo potrebovali. Po úmrtí zapálili pri nebožtíkovi sviece, držali pri ňom stráž a postarali sa o jeho pochovanie. Pohreb sa konal v deň úmrtia alebo na druhý deň. Pred pochovaním urobili rituálnu očistu tela, obliekli ho do bieleho pláteneho odevu (*kitl*), uložili do rakvy z neohobľovaných dosák a pochovali do zeme. Najbližší príbuzní si na znak smútku natrhnú súčasť vrchného odevu (*Kriah*), zadržávajú sedemdnňový smútok (*Siva*), počas ktorého nevychádzajú z domu, sedia na zemi, chodia bosí, neumývajú sa a neholia, zdržiavajú sa manželského styku. Po celý týždeň horí v dome spomienkové svetlo, príbuzní a priatelia sa zhromažďujú k spoločným modlitbám. Po uplynutí jedného roka od úmrtia zadrží sa spomienková slávnosť s modlitbou (*Jarcejt*). Spravidla pri tejto príležitosti sa na hrobe postaví kamenný náhrobok (*Maceva*). Náhrobné texty bývajú spravidla dvojazyčné. Okrem hebrejčiny je v epitafoch zastúpený aj jazyk, ktorý bol v príslušnej rodine alebo komunite

bežným dorozumievacím jazykom (nemčina, maďarčina, slovenčina). Na náhrobníkoch mužov, ktorí sa podrobili obriezke, nachádza sa okrem občianskeho aj ich hebrejské meno.

Synagóga a cintorín

Nepostrádateľnými kultovými objektami takmer každej početnejšej židovskej komunity boli synagóga a cintorín. Stali sa organickou súčasťou urbanistickej fyziognómie našich mestských a aj mnohých dedinských sídiel. Odhaduje sa, že pred druhou svetovou vojnou bolo na území Slovenska viac ako 300 synagóg a okolo 600–700 židovských cintorínov. V súčasnosti sa počet synagóg stenčil na necelú tretinu či štvrtinu a rapídne poklesol aj počet nezdevastovaných cintorínov. Aj napriek tomu ešte stále sú neprehliadnuteľnými sakrálnymi objektami, ktoré sa vyznačujú výraznými osobitosťami ich architektonického, výtvarného a aj duchovno-esenciálneho uspošobenia.

Najstaršie doklady o existencii synagóg na území Slovenska pochádzajú zo 14. storočia a vzťahujú sa na Bratislavu a Trnavu. Pozoruhodný je najmä údaj z roku 1335, podľa ktorého sa rád bratislavských cistercitov sťažuje, že prešporskí Židia, ktorí si v blízkosti ich kaplnky postavili synagógu, robia v nej taký hurhaj, že to vyrušuje rehoľníkov pri bohoslužbách a rozjímaní (BÁRKÁNY–DOJČ 1991:16). Táto informácia nás upozorňuje, že židovské synagógy sa už od stredoveku odlišovali od kresťanských kostolov nielen architektonickým a dispozičným riešením, ale aj funkčným uspošobením. Synagóga bola viacúčelovou stavbou, v ktorej sa okrem náboženských obradov sústreďovali aj ďalšie aktivity židovskej komunity. To spôsobovalo, že s objektami synagóg, hlavne v tých najpočetnejších komunitách, sa spájala akási špecifická atmosféra, a to nielen na našom území. Aškenázska synagóga (*Šul*) mala ďaleko od slávnostného miesta na posvätné rozjímanie. Keďže bola aj miestom na vzdelávanie, obchodné stretnutia, rôzne spoločenské podujatia a aj na zmierovania rozvadených, šumelo to v nej ako v úli a pravidelne sa z nej ozýval aj hluk. Synagóga oživala nielen počas sabatných bohoslužieb, aj cez týždeň bývala len ojedinele prázdna. A škandály sa zväčša vyhrotili v synagóge, pretože ten, kto sa v prípade hádky dožadoval spravodlivosti, obracal sa vždy na celú obec tak, že prerušil bohoslužbu a niekedy pri tom vyvolal aj potýčku (LEVI 2002:135). Synagógy boli teda už od stredoveku strediskami každodenného života židovských obcí.

Názov *synagóga* pochádza zo starogréckeho výrazu pre *zhromaždenie*. Jej viacúčelovosť zvyrazňujú aj označenia modlitebne (*Bet tefilla*), vzdelávacej náboženskej ustanovizne (*Bet midraš*, *Šul*) a miesta celoobecného rokovania (*Bet kneset*). Hlavnou

funkciou synagógy však bolo jej bohoslužobné určenie. Vnútorne usporiadanie a základné vybavenie interiéru synagógy bolo určené princípmi judaizmu a predpismi Halachy. Tóra sa číta z antického zvitku, ktorým je dlhý pás pergamenu navinutý na dvoch tyčiach. Zvitky Tóry sú uložené v svätostánku/posvätnéj arche, ustanovenom do východnej steny synagógy. Pri čítaní Tóry je zakázané dotýkať sa textu rukou, preto sa používa ukazovadlo (*Jad*). Pred skriňou svätostánku horí večné svetlo, ktoré je upomienkou na takéto svietidlo v jeruzalemskom Chráme. Podľa Halachy majú všetci zhromaždení v synagóge počť čítaný text Tóry rovnako zreteľne. Preto sa Tóra predčítava z vyvýšeného pultu, umiestneného v strede synagógy (*Bima*). Náboženská tradícia vyžaduje, aby sa do hlavného priestoru synagógy nevchádzalo priamo z ulice, ale z predsálie, v ktorom má každý odložiť starosti a myšlienky z vonkajšieho sveta. Synagóga je v zmysle Talmudu rozdelená na hlavnú, mužskú loď/časť, a na priestor pre ženy, obyčajne na poschodí alebo vzadu oddelený mrežou (*Ezrat našim*). Od najstarších čias boli synagógy orientované tak, aby veriaci boli obrátení tvárou na východ ku Jeruzalemu, k jeho Chrámu. Na výstavbe synagóg boli spravidla zainteresovávaní židovskí architekti, ako aj tesári, murári a ďalší remeselníci. To prispievalo k pretrvávaniu ustálených staviteľských tradícií. Pridržiaval sa ich najmä prúd ortodoxných Židov, v ktorom sa presadzovali architektonické princípy orientálnych stavieb. Hlavne v tzv. Maurskom štýle, ktorý sa na Slovensku uplatnil asi na troch desiatkach synagóg. So židovskými prisťahovalcami z Poľska a Ukrajiny sa aj na našom území udomácnili synagógy postavené z dreva (KOVAČEVIČOVÁ 1993:122, BERNÁT 1994:26). Ortodoxní Židia pri stavbe svojich synagóg odmietali architektonické princípy, ale aj bohoslužobné prvky, ktoré by pripomínali kresťanské kostoly. Ich koncepčným zámerom bolo udomáčniť myšlienku o orientálnom pôvode židovstva. Takáto tradicionalistická koncepcia sa začala rozrušovať s nástupom reformného hnutia, ktorého cieľom bolo zmierniť priepastné rozdiely medzi židovstvom a kresťanstvom. Ako príklad môže poslúžiť nová synagóga, ktorú v Košiciach postavili namiesto starej v roku 1867. „V tejto synagóge sa vyvýšený pult slúžiaci na predčítavanie Tóry už nenachádzal tradične uprostred miestnosti, ale na čelnej stene, podobne ako kostolný oltár. Toto, podobne ako aj obe štíhle (kostolu podobné) veže synagógy veľmi prekážali ortodoxným členom obce. Odmietali vstúpiť do synagógy a používať miestnosť na modlenie. Spor nedokázali urovnať ani oficiálni sprostredkovatelia. Ortodoxní Židia sa predbežne modlili len v provizórnej modlitebni, pokým nezriadili roku 1881 na Zvonárskej ulici novú ortodoxnú synagógu“ (OKROY 2005:46). S rovnakým odporom sa u ortodoxných Židov stretávali aj ďalšie novoty reformných neológov, akými bolo odstraňovanie mreží a spoločné sedenie mužov so ženami, zavádzanie organovej hudby

a zborového spevu do liturgie, interiérových malieb v synagóge, nové formy bohoslužobného odevu pre rabínov a kantorov atď.

Dávnú históriu a svojbytnú kultúru Židov na Slovensku sprítomňujú aj cintoríny. Najstaršie písomné doklady o židovských cintorínoch máme z Bratislavy. Prvá zmienka hovorí iba o tom, že Židia museli pochovávať svojich mŕtvych ďaleko za mestom (1291). Ďalšie už upresňujú, že židovský cintorín sa nachádza pod kameňolomom na západnom okraji mesta na kopci nad Dunajom (1552), o niečo neskôr aj na Vydrici (1606). Terajší starý židovský cintorín nad tunelom a Mauzoleom Chatama Sofera bol založený v roku 1670. Najstaršie doklady o pôsobení Pohrebných bratstiev (*Chevra kadiša*) v Stupave a Bratislave sú z polovice 17. storočia. Najstaršie do súčasnosti pretrvávajúce náhrobné kamene sa nachádzajú v Stupave (1643) a Stropkove (1646). Najstarší epitaf/náhrobný text pochádza z Trnavy (1340). Sú to, pravdaže, len ojedinelé, no o to vzácnejšie kultúrno-historické doklady a pamiatky. Základný fond do súčasnosti pretrvávajúcich náhrobníkov na približne piatich stovkách židovských cintorínov pochádza z konca 18. až 20. storočia (CHORVÁTHOVÁ 1993:175, BÁRKÁNY–DOJČ 1991:48, DVOŘÁK 1993:341).

Podobne ako mnoho iných prejavov židovskej kultúry, aj základné praktiky pochovávania a úpravy hrobov vychádzajú zo starozákonných tradícií. Príznačný konzervativizmus v duchovnom živote aškenázskych Židov prispel k tomu, že ich náhrobné kamene (*Maceva*) sú v základných formách takmer zhodné s posvätným stĺpom, aký dal biblický Jákob postaviť na hrobe Ráchel, alebo aj s pamätným stĺpom, aký si na pamiatku svojho mena nechal vztýčiť biblický Absolon. Od stredoveku až do druhej polovice 19. storočia boli na židovských cintorínoch na Slovensku zastúpené dva typy náhrobných pomníkov. Najčastejšie to bola klasická doskovitá stéla z rôznych druhov kameňa, dávnejšie aj z dreva. Druhým typom bola forma antického sarkofágu, tzv. tumba, ktorá sa vyskytuje prevažne na hroboch významných rabínov, vzdelancov alebo hodnostárov židovskej komunity.

So starozákonným obdobím židovstva je spätý nielen samotný tvar náhrobnej dosky, ale aj jej dekoratívna a textová zložka. Ich najstaršiu vývinovú vrstvu reprezentujú znaky príslušnosti k starovekým židovským rodom, ktorá bola kontinuálne pretrvávajúcim identifikačným princípom aj v období života židovského národa v Diaspore. Príslušníci rodu Kohenov mávajú na náhrobníkoch vyobrazené *žehnajúce ruky* a príslušníci rodu Levitov *krčah s miskou*. Týmito symbolmi sa zvyrazňuje, že Koheni sú potomkami kňazského rodu s úlohou požehňavania a Leviti zasa potomkami rodu povereného zabezpečovaním rituálnej očisty a obradného umývania rúk v jeruzalemskom Chráme. Mladšiu vývinovú vrstvu

reprezentuje výtvarná koncepcia, ktorá na princípoch heraldiky zašifrovala mená pochovaných osôb. S vyobrazením leva sa spájali priezviská typu *Löw, Lévy*, so zobrazením jeleňa priezviská *Hirsch, Jelínek* atď. S príchodom haličských Židov sa aj na Slovensku udomácnila výzdoba v podobe zlomenej sviečky, ohnutého pera, rozčesaného stromu, ktoré symbolizovali smrť, otvorená kniha vzdelanosť, vtáky sa umiestňovali na ženské hroby, hviezdy a koruny na hroby mužov. K pozoruhodnostiam židovských cintorínov aj na území Slovenska patrilo pochovávanie vo viacerých vrstvách nad sebou. Dochádzalo k nemu v situáciách, keď židovská komunita nemala možnosť získať ďalší pozemok na pochovávanie. Keďže židovské rituálne predpisy zakazovali exhumáciu telesných pozostatkov, vyriešilo sa to navezením vrstvy zeme na jestvujúce hroby a pridvihnutím starých náhrobníkov. Vytváralo sa tým inak neobvyklé nahustenie náhrobníkov, pričom sa vedľa seba ocitli kamene z rôznych období (Bratislava, Senica, Stupava). Zmienku si zaslúžia aj osobitné, tzv. *kohenské bránky* na židovských cintorínoch, ktoré umožňovali Kohenom prístup k hrobom ich príbuzných bez toho, aby prišli do kontaktu so zvyšnou, pre nich nečistou plochou cintorína (BÁRKÁNY–DOJČ 1991:10, STTERN 1996:33).

K charakteristickým črtám židovských cintorínov patrí ich vnútorná diferenciacia po nástupe reformných hnutí. Kým prívrženci ortodoxného prúdu aj naďalej dôsledne zachovávali pochovávanie mužov a žien v osobitných radoch hrobov, neológovia upustili od tejto zásady. Akže na hrobch ortodoxných Židov sa náhrobné texty písali iba v hebrejčine, na hrobch neológov sa k hebrejským textom pridávali aj texty v ich bočnom dorozumievacom jazyku – nemčine, maďarčine, slovenčine. Nekompromisné presadzovanie vlastných zásad viedlo k tomu, že sa začali vytvárať osobitné cintoríny, alebo ich časti, určené pre prívržencov ortodoxného a neologického prúdu. Bez ohľadu na takúto rozdvojenosť, neodmysliteľnou súčasťou zvláštností židovských cintorínov boli kôpky malých kamienkov, ktoré ukladali pozostalí na hroby svojich príbuzných. Aj táto tradícia siaha pravdepodobne až do biblických čias. Jej pozoruhodným inovačným prejavom je kladenie stebiel trávy v nížinných regiónoch Slovenska, ktoré sa tam používajú namiesto kamienkov (STERN 1998:38).